

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК:343.132.1

DOI <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.943>

К. Г. Курнаєва

orcid.org/0000-0002-4291-0497ад'юнкт кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Постановка проблеми. Є очевидним, що задля належного проведення слідчого експерименту необхідно враховувати не тільки його процесуальні та тактичні аспекти, але й психологічні властивості конкретної особи, дії якої відтворюються. У зв'язку з цим актуальним є визначення цих властивостей особи, що справляють істотний вплив на організацію проведення та оцінку результатів слідчого експерименту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що проблемним питанням слідчого експерименту протягом багатьох років приділяється значна увага, їх досліджували такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як Л.Е. Ароцкер, Т.М. Балицький, Р.С. Белкін, В.Г. Лукашевич, Ю.А. Комісарчук, В.О. Коновалова, О.І. Котюк, А.С. Рубан, В.М. Стратонов, М.С. Строгович, П.І. Тарасов-Родіонов, Ю.А. Чаплинська, В.Ю. Шепітько та інші. Більшість цих досліджень стосувалася визначення процесуальних та організаційно-тактичних засад проведення слідчого експерименту. Досліджувалися й питання психологічного аспекту цієї слідчої дії, але видається, що в сучасних умовах викладені положення вимагають уточнення та подальшого розвитку. Зокрема, нині не існує єдиного комплексного підходу щодо психологічного супроводу проведення слідчого експерименту.

Метою цієї статті є визначення та обґрунтування необхідності врахування слідчим психологічних процесів та психологічного стану учасників слідчого експерименту, застосування ним прийомів психологічного впливу для створення сприятливих умов вирішення завдання цієї слідчої (розшукової) дії.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що слідчий експеримент є однією з найскладніших слідчих дій не тільки за своєю процесуальною формою, а й за тактичними особливостями проведення. Їх детермінантом значною мірою є психологічний аспект, який включає в себе функціонально-діяльнісні компоненти. Традиційно в структурі слідчого експерименту розрізняють три такі компоненти: а) моделювання об'єктивних чинників; б) моделювання суб'єктивних чинни-

ків; в) моделювання дослідної дії, події або явища [1, с. 324]. Щодо їх змісту потрібно зазначити наведене нижче.

Моделювання об'єктивних чинників. До об'єктивних чинників можна зарахувати відтворення обстановки та обставин події максимально наближеної до тієї, за якої відбувалось кримінальне правопорушення. Таке відтворення можна забезпечити за допомогою тактичних прийомів. Так, для встановлення механізму нанесення тілесних ушкоджень із застосуванням холодної зброї у приміщенні будинку, має значення розташування суб'єкта і предметів обстановки, тому слідчий експеримент доцільно проводити в тому самому приміщенні. У цьому випадку відновлюється меблювання приміщення (якщо воно зазнало змін), у якому будуть проводитись слідчі дії, а також доцільно використовувати макет холодної зброї. Об'єкти повинні мати ті самі ознаки, що і справжні, а також збігатися в тих особливостях, які можуть позначатися на результатах слідчої дії.

У цьому разі компонентом, що психологічно спонукає суб'єкта до проявів під час експерименту, є створення обстановки, наближеної до справжньої. Саме така психологічна характеристика обстановки і забезпечує вірогідність результатів проведених дослідів [2, с. 133].

Моделювання суб'єктивних чинників. Досягнення вірогідності результатів слідчого експерименту можливе лише за умови сукупного відтворення обстановки та обставин кримінального правопорушення та психологічного стану особи на момент вчинення події, яка є учасником слідчого експерименту, що становить суб'єктивний компонент його структури. У цьому контексті доречною є думка В.О. Коновалової та В.Ю. Шепітька, які справедливо зазначають, що психічний стан особи, пов'язаний із тією чи іншою подією, відтворити загалом неможливо, оскільки він зумовлений низкою обставин, продиктованих конкретною обстановкою події. Більше того, ця подія має особливий емоційний вплив, тому що це подія злочину. Залежно від ролі осіб, які брали участь у події, їхній психічний стан буде різним. Відтворення в експерименті психічного стану, рівного

або подібного наявному в момент події, означало б повторення самої події, що практично неможливо. В експерименті повторюються лише обстановка і обставини, пов'язані з подією. Отже, підґрунтя, необхідне для створення ідентичного психічного стану, відсутнє, і в цьому плані його відтворення в колишньому вигляді не настає [2, с. 134]. Наприклад, особа підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 121 КК України. Під час допиту особа надає показання, що під час нанесення тілесних ушкоджень потерпілому вона була дуже розлючена, відчувала почуття роздратованості та гніву. Під час проведення слідчого експерименту підозрюваному пропонується продемонструвати послідовність своїх дій, кількість та механізм завданих ударів тощо. При цьому підозрюваний може бути зосередженим та спокійним, що свідчить про те, що останній перебуває у стані психологічної рівноваги, тобто в цьому прикладі в момент вчинення злочину та проведення слідчої дії особа перебуває у двох протилежних емоційних станах. Це свідчить про те, що відтворення психологічного стану не відбувається на момент проведення слідчого експерименту, що потрібно враховувати в процесі оцінки його результату.

Також слід мати на увазі, що обстановка цієї слідчої дії, особлива значимість ситуації, присутність, крім слідчого, інших осіб іноді може викликати в учасника експерименту стан емоційної напруги, що відрізняється за своєю психологічною природою від того стану, в якому перебувала людина в момент події. Збудження, що виникає у процесі дійсної події, може змінитись пригніченим станом або, навпаки, замість розгубленості та розпачі може настати нервова активізація. Як зазначається в літературі, в присутності інших осіб людина може відчувати збентеження (так званий ефект соціальної інгібіції). Сором'язливість в одних осіб впливає на моторику, роблячи рухи некоординованими, незграбними, в інших – на інтелектуальні функції, знижуючи увагу, пам'ять, мислення. Побоюючись не впоратись із поставленим завданням, людина часом виявляється нездатною зробити те, що їй вдавалось раніше [3, с. 197].

Моделювання дослідної дії, події або явища справедливе для динамічної частини експерименту. При моделюванні явища або дії слідчий також стикається, по-перше, з технічною неможливістю абсолютно точного його повторення, по-друге, з неповною поінформованістю про те, як воно виконувалося або протікало в дійсності. Звідси випливають дві найважливіших вимоги: варіативність дослідів та їх багаторазовість [1, с. 329–330].

Більшість науковців у своїх роботах наголошує на тому, що до психологічних особливостей слідчого експерименту належать: 1) індивідуальна

здатність особи до сприйняття і запам'ятовування обставин, за яких відбулась подія; 2) просторова (топографічна) орієнтація особи; 3) психологічний вплив на особу, що дає показання, місця події, на якому вона повторно присутня [3, с. 197]. У зв'язку із цим потрібно звернути увагу на такі міркування з приводу наведеного погляду.

По-перше, сприйняття та запам'ятовування є взаємопов'язаними етапами. Сприйняття – це не тільки сума відчуттів, а й діяльність мислення. Відчуття є суб'єктивним за змістом джерелом, а тому відчуття і сприйняття певним чином залежать від розвитку нервової системи, стану організму загалом, рівня розвитку людини. Сприйняття має різноманітні відтінки і характер залежно від особи сприймаючого (емоційного ставлення, інтересу до того, що сприймається, спрямованості уваги). Запам'ятовування – здатність утворювати умовні зв'язки, зберігати і відновлювати їхні сліди. Як і сприйняття, воно має вибірковий характер: людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибокі переживання чи має для неї істотне значення [4, с. 189]. Однак на практиці особа зазвичай не має на меті повного та змістовного запам'ятовування обставин кримінального правопорушення, тому трапляються випадки, коли під час проведення слідчого експерименту виникають ускладнення, пов'язані з уривчастістю та неповнотою відомостей.

По-друге, просторове орієнтування – це вміння визначати своє місцезнаходження і потрібний напрям руху, розрізняти просторові ознаки і відношення між предметами, орієнтування в просторі й оцінювання відстані, визначення місцезнаходження предмета та його віддаленості. Під топографічним орієнтуванням розуміється вміння визначати місцеположення (конкретне місце перебування) стосовно сторін горизонту (сторін світу), оточуючих місцевих предметів і рельєфу [5, с. 149]. Найкраще запам'ятовуються такі особливості місцевості та місцевих предметів, які пов'язані з початком чи закінченням дій, поворотні пункти маршруту руху, тобто входили до змісту діяльності людини [3, с. 200].

Під час експерименту необхідно уважно спостерігати за діями особи, показання якої перевіряються. Таке спостереження має включати в себе оцінку дій (напрямок і темп руху, мотивовані та немотивовані зупинки, активний зацікавлений пошук або байдужість, впевненість або невпевненість), міміки, висловлювань, психофізіологічних реакцій та має на меті з'ясувати впевненість, надійність впізнання місця події, а також бажання особи показати це місце [6, с. 105]. Однак є випадки, коли особа після перенесеного стресу, хвилювань не може визначитись із потрібним місцем події, напрямом руху, місцезнаходженням предмета тощо. На це також може впливати

не лише психологічний стан, а й інші фактори: великий проміжок часу між подією скоєння кримінального правопорушення та проведенням слідчої дії, великий проміжок часу між зазначеною подією та її виявленням, що зумовило зміну місця скоєння кримінального правопорушення та інше.

По-третє, певні передумови для формування схожого психічного стану моделюються відновленням обстановки події, прибуттям на місце події, проведенням дослідів, пов'язаних із цією подією. Наведені обставини сприяють виникненню психічних станів, що можуть наближатися, підсилюватися або, відповідно, послаблюватися осмисленням і переживанням того, що відбулося, його оцінкою [2, с. 134]. Так, повторно прибуваючи на місце скоєння кримінального правопорушення, особа наче занурюється у спогади, що сприяє активації її основних процесів пам'яті. Після цього особа відтворює дії, які вона вже раніше виконувала, з чого випливає характер емоцій, які відчувала особа в певний відрізок події.

Грунтуючись на викладених психологічних особливостях слідчого експерименту, можна сформулювати такі важливі для його проведення положення.

1. Значущу роль в якісному проведенні слідчого експерименту відіграють спрямованість слідчого на врахування психологічних особливостей конкретної особи, чий показання перевіряються. Видається, що основу діяльності слідчого під час проведення слідчого експерименту становлять:

- осягнення психологічно-правової сутності правових засад проведення слідчого експерименту;
- впевненість у необхідності використання певних психологічних знань для високопрофесійного проведення зазначеної слідчої дії;
- знання психічного складу та індивідуально-психологічних особливостей учасників слідчого експерименту;
- вміння користуватися психодіагностикою в процесі спілкування, розкривати психічні стани різних суб'єктів слідчої дії в конкретних ситуаціях, відчувати характер поведінки підозрюваного, потерпілого, свідка та ін.;
- вміння вибирати необхідні засоби психологічного впливу і визначати оптимальну тактику проведення слідчого експерименту;
- психологічно виважено поводити себе під час ходу та фіксації слідчої дії, а також дотримуватись етичних норм діяльності.

У контексті наведеного варто приділити окрему увагу виникненню конфліктних ситуацій під час проведення цієї слідчої дії. Без сумніву, цілком доречною є думка В.М. Стратонова та В.Г. Лукашевича, які зазначають, що інколи конфлікт може маскуватися, тобто бути прихованим для слідчого, і він, розуміючи це, має володіти сво-

їми почуттями та бажаннями, зберігати спокій. Інколи зовнішні прояви емоцій можуть призвести до негативних наслідків [7, с. 155]. Тому слідчий має завжди вибирати виважену лінію поведінки та дотримуватися визначеної послідовності оптимальних психологічних дій з урахуванням особливостей конкретної ситуації.

2. Умовою отримання достовірних результатів слідчого експерименту є вміння слідчого здійснювати психологічний вплив, вибирати його необхідний рівень, спрямованість та способи реалізації. Слідчий має розумітися на психології інших людей, уміти діагностувати їхні психологічні особливості. Загальним правилом є те, що слідчий має враховувати психологічні особливості кожного з учасників слідчої дії залежно від його статусу в кримінальному провадженні. Це правило стосується й проведення слідчого експерименту. Наприклад, якщо проводиться слідчий експеримент за участі підозрюваної особи, слідчий має враховувати, що однією з психологічних складових частин підозрюваного є панування захисної домінанти. Вона може підштовхувати цю особу у відтворенні події до поведінки, вчинення окремих дій, які спрямовані на применшення своєї вини.

3. В окремих складних випадках під час розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів доцільним є залучення кваліфікованого фахівця – спеціаліста-психолога для здійснення психологічного супроводу слідчого експерименту. У такий спосіб слідчий, з одного боку, отримує допомогу спеціаліста в оцінці поведінки особи, чий показання перевіряються, а з іншого – забезпечує достовірність отриманих доказів. Це досить важливо з урахуванням перспективи намагання сторони захисту в суді поставити під сумнів отримані в результаті слідчого експерименту докази.

Варто зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство України не обмежує коло слідчих дій, в яких можна залучати спеціаліста. Тому, крім обов'язкових випадків залучення спеціаліста-психолога (наприклад, під час проведення слідчих дій за участю неповнолітньої особи), видається доцільним його залучення й в інших випадках, коли на стадії досудового розслідування в цьому виникає потреба. Обов'язковою умовою для залучення є офіційна діяльність спеціаліста та володіння спеціальними знаннями в галузі психології.

Треба зазначити, що українським законодавцем щодо питання залучення спеціалістів до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій зайнята однозначна позиція – не обмежується ані коло спеціалістів, що можуть бути залучені, ані коло їхніх дій. Тому участь спеціаліста-психолога у кримінальному судочинстві за значною кількістю кримінальних справ є реальною і можливою без корекції чинного законодавства. Участь такого

спеціаліста зумовлюється тією обставиною, що в механізмі вчинення кримінального правопорушення проявляються індивідуальні особливості суб'єкта. Отже, спеціаліст-психолог може допомогти прослідкувати зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсність, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, зміст якого становить інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний аспекти [8, с. 33]. Тобто спеціаліст-психолог за необхідністю може надати допомогу слідчому в консультаційній формі у встановленні психологічного контакту з конкретною особою під час проведення слідчого експерименту, в застосуванні психологічних засобів впливу на особу (наприклад, застосування виховного впливу чи активізація психологічної діяльності особи з метою отримання повних та неупереджених відомостей), у встановленні індивідуально-психологічних особливостей особи тощо.

4. Участь у слідчому експерименті осіб із фізичними вадами суттєво ускладнює його проведення та потребує особливого психологічного супроводу. Потрібно звернути увагу на той факт, що в кримінально-процесуальному законодавстві України досі відсутнє тлумачення поняття «фізична вада». Процесуальні правила проведення слідчого експерименту поширюються також і на осіб із фізичними вадами, дотримання цих правил є обов'язковим та неухильним. В окремих випадках (проведення слідчого експерименту за участю глухих, німих, глухонімих) є доцільним залучення перекладача, який буде забезпечувати комунікацію слідчого з учасником слідчої дії, використовуючи мову міміки та жестів.

У справах осіб із фізичними вадами слідчий експеримент може проводитися не тільки для перевірки показань підозрюваного, але й для перевірки його здатності бачити, чути, розрізняти шум, тони, звуки, сприймати людську мову, бачити об'єкти, їхні деталі, колір, форму, а також спостерігати певні явища. Слідчі експерименти у справах вказаних осіб переважно проводяться для виявлення суб'єктивних можливостей та індивідуальних особливостей підозрюваних. Для прикладу, слідчий експеримент може допомогти перевірити твердження підозрюваного, потерпілого, свідка, який страждає короткозорістю, дальтонізмом, астигматизмом, що він бачив предмет або явище та їхні особливості, твердження далекозорого, короткозорого, астигматика, що він не бачив обличчя або предмет (зокрема тому, що був без окулярів). Загалом форми участі осіб із фізичними вадами в слідчому експерименті можуть бути різноманітними – від пасивної присутності до активної участі у проведенні дослідних дій [3, с. 198].

Висновок. Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що врахування слідчим психоло-

гічних процесів та психологічного стану учасників слідчого експерименту, застосування ним прийомів психологічного впливу для створення сприятливих умов – це ті вміння, що забезпечують вирішення поставленого завдання. Таким чином, у процесі підготовки і проведення слідчого експерименту потрібні не тільки знання процесуальних правил і тактичних рекомендацій щодо його проведення, але й психологічні знання, використання яких у кожному конкретному випадку може розглядатися як психологічний аспект цієї слідчої (розшукової) дії.

Література

1. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей : научное руководство. Москва : Юрлитинформ, 2001. 352 с.
2. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків, 2008. 240 с.
3. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій / Бобечко Н.Р. та ін. ; за ред. В.Т. Нора. Київ, 2011. 224 с.
4. Криміналістика : підручник. / В.Ю. Шепітько та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. Вид. 4-е, переробл. і допов. Харків : Право, 2008. 464 с.
5. Військова топографія / Кривошеєв А.М., Приходько А.І., Петренко В.М., Сергієнко Р.В. Суми : СумДУ, 2010. 281 с.
6. Калганова О.А., Балицький Т.М. Психологічні особливості слідчого експерименту. *Первый независимый научный вестник*. 2016. № 6. С. 101–106.
7. Стратонов В.М., Лукашевич В.Г. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів : навчальний посібник. Херсон : ХЮІ НУВС, 2002. 192 с.
8. Белан С.В., Луценко Т.О. Особливості залучення спеціаліста-психолога у кримінальному процесі. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 28–36.

Анотація

Курнаєва К. Г. Психологічні основи проведення слідчого експерименту. – Стаття.

Статтю присвячено основним психологічним аспектам проведення слідчого експерименту. Автором проведено аналіз функціонально-діяльнісних компонентів психологічного аспекту цієї слідчої (розшукової) дії. Визначено основні психологічні особливості слідчого експерименту. Зокрема, відтворення психологічного стану на момент проведення слідчого експерименту не відбувається, що треба враховувати в оцінці його результату.

Сформульовано чотири основних важливих положень для його проведення. Підкреслюється, що значущу роль в якісному проведенні слідчого експерименту відіграють індивідуальні якості слідчого. Відображений погляд, що слідчий має діагностувати психологічні особливості інших людей, а також враховувати психологічні особливості кожного з учасників слідчої дії залежно від їхнього статусу в кримінальному провадженні. Під час проведення експерименту слідчий має залишатися емоційно урівноваженим, не реагувати на провокації та спроби учасників призвести до конфліктних ситуацій, що, як наслідок, може перешкоджати проведенню

слідчої дії. Таким чином, визначено основні елементи структури психологічної діяльності слідчого під час проведення слідчого експерименту.

Аргументовано необхідність організації психологічного супроводу слідчого експерименту шляхом залучення кваліфікованого фахівця – спеціаліста-психолога в окремих складних випадках у процесі розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів. Розглянута процедура проведення слідчого експерименту за участю осіб із фізичними вадами. Обґрунтовується висновок, що задля вирішення усіх завдань слідчого експерименту та отримання бажаного результату його проведення слідчий має не тільки дотримуватись тактичних та процесуальних вимог щодо його проведення, а й враховувати його психологічну складову частину. Таке поєднання сприятиме високоякісній підготовці і проведенню слідчого експерименту.

Ключові слова: слідчий експеримент, відтворення обстановки та обставин події, слідча (розшукова) дія, психологічні властивості, психологічний стан особи.

Summary

Kurnaieva K. G. Psychological bases of conducting an investigative experiment. – Article.

The article is devoted to the main psychological aspects of the investigative experiment. The author analyzes the functional and activity components of the psychological aspect of this investigative (search) action. The main psychological features of the investigative experiment are determined. In particular, it is noted that the reproduction of the psychological state at the time of the investigative experiment does not occur, which must be taken into account when assessing its outcome.

Four main important provisions for its implementation are formulated. It is emphasized that the individual qualities of the investigator play a significant role in the quality of the investigative experiment. The view is reflected that the investigator should diagnose the psychological characteristics of other people, as well as take into account the psychological characteristics of each of the participants in the investigative action, depending on their status in criminal proceedings. During the experiment, the investigator must remain emotionally balanced, not react to provocations and attempts by participants to lead to conflict situations, which, in turn, may interfere with the investigative action. Thus, the main elements of the structure of the psychological activity of the investigator during the investigative experiment are determined.

The necessity of organizing psychological support of an investigative experiment by involving a qualified specialist – a psychologist in some complex cases in the investigation of serious and especially serious crimes is argued. The procedure of conducting an investigative experiment with the participation of persons with physical disabilities is considered. The conclusion is substantiated that in order to solve all the tasks of the investigative experiment and obtain the desired result of its conduct, the investigator must comply not only with the tactical and procedural requirements for its conduct, but also take into account its psychological component. This combination will contribute to high-quality preparation and conduct of the investigative experiment.

Key words: investigative experiment, reproduction of the situation and circumstances of the event, investigative (search) action, psychological properties, psychological state of the person.